

Slivka, Michal

Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku

Archaeologia historica. 2001, vol. 26, iss. [1], pp. 299-322

ISBN 80-7275-015-01

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140426>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku

MICHAL SLIVKA

Mníšstvo v stredovekej sociologickej kompletnosti je javom rovnako spoločenským a kultúrnym a nielen náboženským a či ideologickým. Kláštor vo svojej vlastnej uzavretosti – v etymologickom význame „claustrum“ (pozri Meyvaert 1973, s. 53–54) je v každej dobe začlenený do celej spoločnosti, a preto základnou úlohou zostáva sledovať funkcie a procesy v ich podmienenosti, t. j. za akých okolností vytvárajú kláštornú entitu líšiacu sa od ostatných sociálnych entít. Vonkajšie procesy pôsobia na kláštor ako na prvok spoločnosti vcelku, sú späté s hospodárskym a sociálne s vonkajším prostredím, avšak vnútorné procesy pôsobia na kláštornú entitu zvnútra, a v určitej špecifickosti sú stále. V kláštore pôsobia permanentne od jeho vzniku až pokým neprestane existovať. Vo všeobecnosti majú jedinú ideológiu, jediný priestor, jediný čas, jednotné chovanie – jediný typ skutočnosti. Proces totalitarizácie štrukturuje každodenný kláštorný život, ktorý v poslednom období je predmetom záujmu nielen historikov, ale zamestnáva celú plejádu odborníkov humanitných vied, predovšetkým z odborov historickej antropológie, etnológie a sociológie. V novej monastickej literatúre sa tak kláštory považujú za totalitné inštitúcie, nie však vo vulgárnom zmysle slova vynútenej jednoty. Už len z dôvodu slobodného rozhodnutia, teda samej dobrovoľnosti členov tej-ktorej komunity, i obety pre tento životný štandard (Blazovich 1954, s. 140–141). Kláštorná mikro-societa v dobovo štrukturovanom systéme vytvára viacmenej beztriednu komunitu, na čele ktorej stojí volený opát, resp. prior, teoreticky osobnosť charakteristická, ktorá má žiť totálne životom, akým žijú jeho spoločníci. Spoločenstvo rovnocenne svojou stálosťou v duchu, lepšie povedané „s jednou myslou“, ktorého ideológia považuje poslušnosť za cnosť, čím sa tak vytvára vernosť v poslušnosti, vo familiárnej rovine vzťahu otca k synovi a naopak. V spoločenstve platí rovnosť vo veciach ba i v peňažnom režime. Sami mnísi a historici kláštornej spirituality sa pokúšajú vysvetliť slovo „claustrum“ – význam kláštora. Prirovnali ho k Domu Božiemu, škole, Jakubovmu rebríku, Kristovej hrobke, no hlavne kraju (Slivka 1998). Značná pozornosť bola venovaná téme „kláštor ako väzenie“ (Penco 1966; J. Leclercq 1971, Meyvaert 1973, s. 57–58), pričom belgický historik Albert d’Haenens pripomenul, že v dôsledku francúzskej revolúcie nestalo sa náhodou, že práve kláštory boli spontánne pretvárané na nápravné zariadenia (väznice) alebo kasárne (d’Haenens 1980, s. 33). Tento fenomén sa uplatnil aj u nás, napr. v 19. storočí zriadenej trestnice v bývalom kláštore trinitárov v Ilave alebo v českej kartuzii Valdice u Jičína (k objasneniu porovnaj M. Foucault 2000, s. 137n). Veľký náboženský mysliteľ sv. Bernard prirovnal kláštor k rybníku, kde sú ryby držané v zajatí. Slovo „väzenie“ pre kláštor (a to aj v dobových prameňoch: carcer, claustrum et clausura sú v kláštornom živote synonymné – Leclercq 1971, s. 409) je v metaforickom zmysle miestom ústrania. Aj napriek uzavrenosti (claustrum – clausura = zámka, zámka) všetky dvere sú otvorené duši (myšlienka v želaní sv. Pavla vyjadrená v liste Filipanom: byť v definitívnom spojení s Kristom [Flp 1,12n. – pozri Leclercq 1971 a Meyvaert 1973, s. 57]). Mníšstvo je tak považované za utópiu, ktorá sa praktizuje v inštitúcii a jej norma je podriadená všeobecným vzťahom medzi cirkvou sa svetom. (Zo sociologického aspektu prehľady podáva P. Fuchs 1986 a J. Šubrt 1999). J. Seguy vo svojej sociologickej interpretácii pod utópiou vidí celý ideologický systém, v ktorom praktizovaná utópia iba čiastočne realizuje jej teoretický projekt, v zásade neohraničený (Božie kráľovstvo). Stavia minulosť oproti prítomnosti z pohľadu

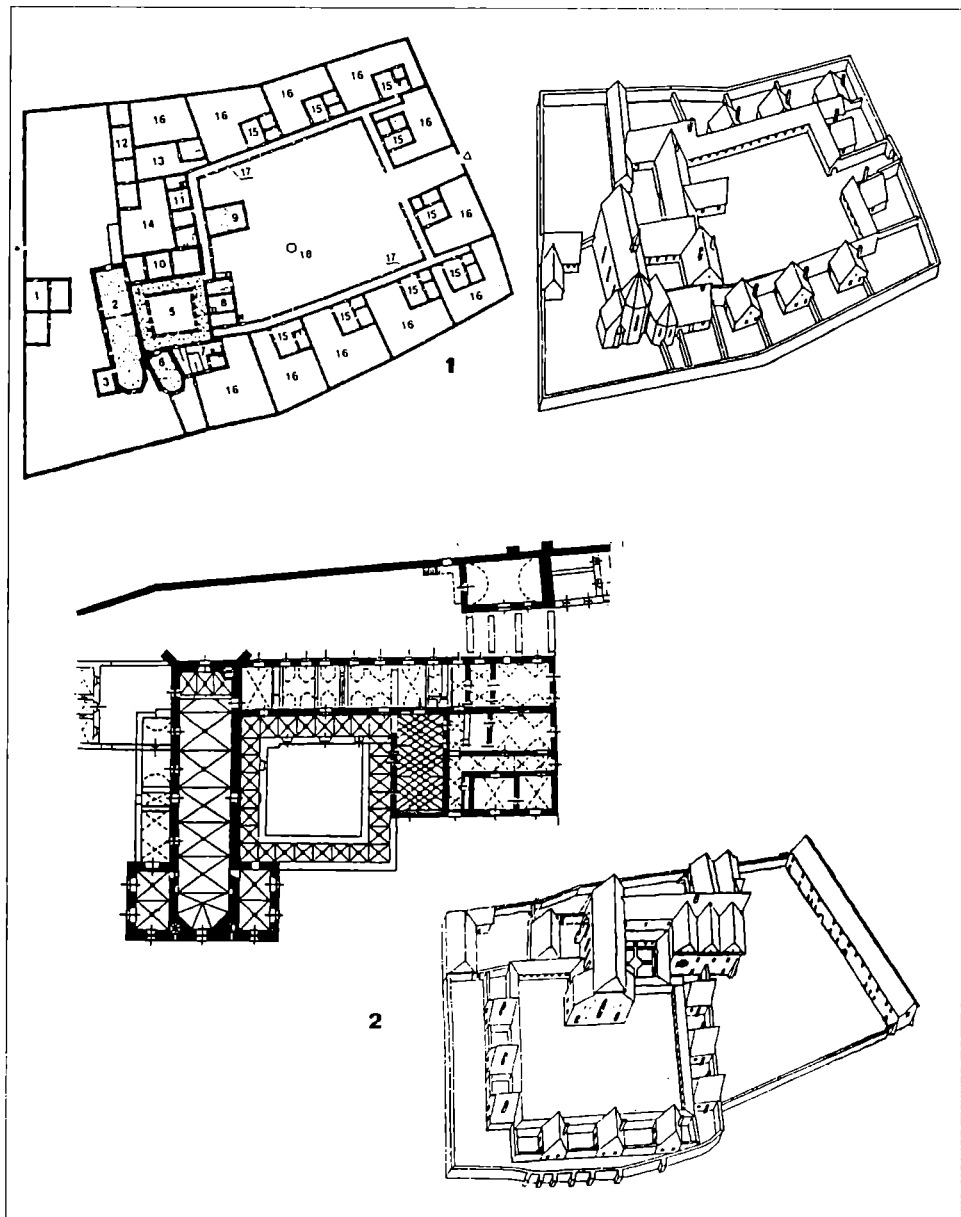
budúcnosti. Utópia je podľa neho ideológia a v praktizovanej rovine je v sebe neohraničená (Seguy 1971, s. 331–335). Uvádza, že „celý cenobitizmus sa utieka k dedine (je teda rurálny) alebo do pustatiny, rovnako ako celá utópia je situovaná na neznámy „ostrov“ alebo do nezvyčajnej krajiny. Pri tom je dôležité chrániť sa pred ilúziou. Monastická utópia je prototypom, nie archetypom a v pravdivšej realite často menej utopická“ (Seguy 1971, s. 343). Praktizovaná utópia sa zapisuje do kláštornej každodennej ako norma a jedinec je tu ako norma normata, v prirodzenosti je aktívnou regulatívnou normou v zmysľaní i konaní (Deindl 1924). Vždy je ale ťažko hodnotiť človeka v jeho najvnútornejšom bytí, zvlášť aktívneho účastníka na Opus Dei.

Doterajšia cirkevná historiografia vykazujúce radu pozoruhodných prác týkajúcich sa kláštorného fenoménu. Najnovšie stanovuje isté interpretačné modely k lepšiemu pochopeniu monastického života (J. M. Singer 1957, G. Zimmermann 1973, Hostie 1974, Albert d'Haenens 1980, Léo Moulin 1986), i keď metodologická reflexia je často príliš implicitná. Na druhej strane úloha mníšstva v ekonomickej sfére budila v historiografii isté kontraverzie, a to aj z dôvodu monopolizácie majetku v kontradikčnom postavení k predpísanej regule, resp. problému modalít investovania nespotrebovaného majetku (hlavne na dobročinné ciele v charitatívnej oblasti [Leclercq 1945; H. Koren 1954, s. 15–25]). Mnísi boli nútení organizovať svoje hospodárstvá do miestnych krajinných podmienok a do istej miery stimulovať protivné záujmy i ambície vládno-mocenských elít, často riešiť náboženské i politické konflikty, ktoré feudálne fermentatívne spoločenstvo charakterizuje.

Z uvedeného – aj v rámci nosnej témy tejto konferencie – zaujíma nás kláštorná hospodárska činnosť, využívajúca tzv. prvotné suroviny získané bezprostredne v prírode (pôda, pasienky, lesné hospodárstvo, rybníkárstvo, včelárstvo), ale tiež druhotné (ťažba a spracovanie kovov, soli a pod.), ktoré spracovávali (tiež skonzumovali) vo vlastnej réžii. Základné otázky stoja: do akej miery sa pri jednotlivých úkonoch a pracovných operáciách podieľali vlastným pracovným potenciálom, a tiež do akej miery bola ich spotrebiteľská užitočnosť. Je len samozrejmé, že pri štúdiu tejto historickej kategórie treba to zohľadniť v jednote vymedzeného priestoru a času, i keď spoločným menovateľom zostáva zreteľ pracovať na Opus Dei (J. Wollasch 1973; C. Bouchard 1980). Treba tiež pamätať, že pojem práca zahŕňa rovnako fyzickú i duševnú (či duchovnú) prácu, ktorá v sebe musí niesť to hlavné „meditari aut legere“ (premýšľať alebo čítať). Tieto slová v monastickej tradícii majú hlboký a bohatý význam, nakoľko premýšľaním biblického textu snažili sa ho aplikovať do každodennosti t. j. i na prácu (Milis 1996). V neposlednom rade priniesol istý model starostlivosti o verejné blaho (Mumford 1974, s. 304). Kormidlovaním mysle v istej disciplíne vytvárajú tak produktívnu prácu v rámci kláštorného racionalizovaného času (Dohrn van Rossum 1992, s. 39–48; Mumford 1974, s. 301–304). Temporálna pravidelnosť – charakteristická pre dnešok – má svoj pôvod v benediktínskych kláštoroch, v mníšskom dennom rozvrhu (horarium) vychádzajúcom z delenia dňa na kanonické hodinky: matutina (pred východom slnka), prima (ráno), tertia (dopoludnia), sexta (poludnie), nona (odopoludnia), nešpory (západ slnka), kompletorium (neskorý večer – G. Bilfinger 1969, s. 1–5). Čas vyznačoval zvon. Regula sv. Benedikta prácu dáva do popredia pred cudzou pracovnou silou (pozri Dedler 1947; Prinz 1965, s. 532n).

Na druhej strane, kláštorné spoločenstvo sa ale muselo otvoriť trhu a peňažnej výmene, nakoľko vlastnou produkciou obstarávali trebárs materiál na odev a na peniazoch bolo závislé (G. Duby 1973, s. 382–384). Tomuto faktu neodporuje ani znenie Benediktovej reguly (kap. 55): „Nech sa mnísi nestarajú o farbu a kvalitu všetkých týchto vecí, ale nech nosia také, aké dostať v kraji, alebo tie, ktoré sa dajú lacnejšie kúpiť.“ V kap. 57 pojednávajúcej o kláštorných remeselníkoch sa uvádza: „ak by sa muselo z práce remeselníkov niečo predať, nech sa tí, ktorých rukami to pôjde, chránia akéhokoľvek podvodu. Pri určovaní cien sa nesmie votrieť zlo lakomstva, ale nech sa vždy predáva o niečo lacnejšie, ako to môžu ponúknuť svetskí ľudia.“ (Sv. Benedikt z Nursie: Regula 1998, s. 199 a 205.)

Na území bývalého Uhorska rehoľný život až do 12. storočia reprezentovali benediktí-

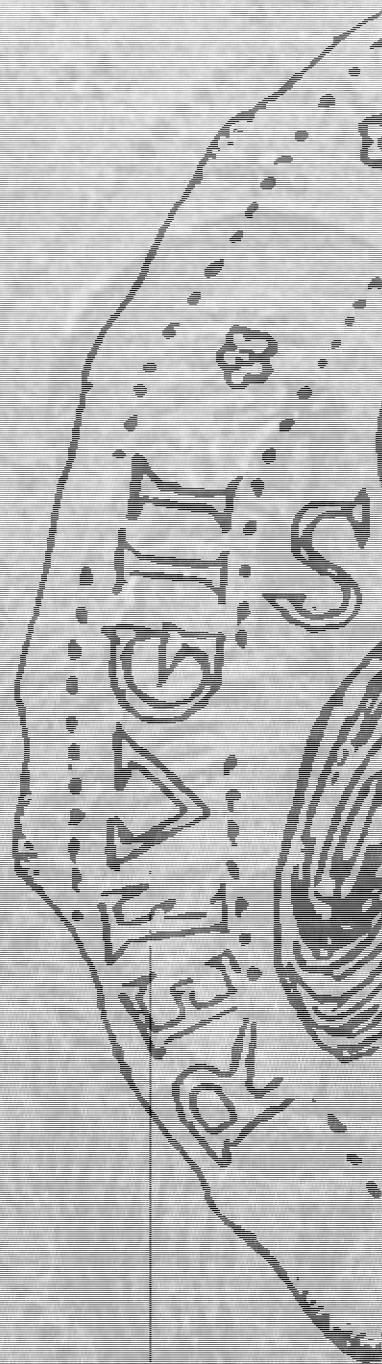
Obr. 2. Kartuziánske kláštory na Slovensku. 1 – Letanovce-Kláštôrisko (Skala útöčiška), 2 – Červený Kláštor.

ni a baziliáni (východného obradu), ktorých kláštory v rámci novopresadzovanej ideovej latinizácie úplne zanikli. V dôsledku reformného hnutia obnovujúceho západné mníšstvo sa postupne etablovali tzv. bieli mnísi – cisterciáni a premonštráti s vlastným programovaním spoločenského života a ekonomickými aktivitami, ktoré do značnej miery pozmenili obraz krajiny. Každý kláštor mal svojho zakladateľa, ktorým v tom čase bol väčšinou pánovník alebo ľudia v príbuzenskom, resp. v služobnom vzťahu. Poprední predstavitelia svetskej moci v dôsledku bohatstva stavali kláštory na prezentáciu svojho bohatstva a moci

(Mályusz 1971, s. 21), pričom v otázkach tzv. patronátneho práva vývoj smeroval k postupnému eliminovaniu svetského vplyvu (Fügedi 1991, k fundačným právam pozri Vančček 1933). Založenie kláštora bolo výsledkom dlhšieho procesu, v ktorom zakladateľ svoj úmysel vyjadril vo fundačnej listine, ďalej vymenoval majetky novej inštitúcie spolu s potrebnými kautelami a vymenoval tiež svedkov tohto právneho aktu (J. Kastner 1974, pozri aj Charvátová 1993). K založeniu bolo potrebné povolenie diecézneho biskupa. Táto zásada stanovená ešte na chalcedonskom sneme v 5. storočí sa striktnie dodržiavala, čo sa zdôrazňuje v nariadeniach uhorského kráľa Kolomana (1095–1116): „aby si nikto zo županov nedovolil prisvojiť moc vo veciach cirkvi, jedine biskup“ (Fügedi 1991, s. 40). Vo fundačnom procese bolo teda dôležité obdarovať každú sakrálnu stavbu, čo sa akcentovalo v prvých uhorských zákonných ustanoveniach – kráľovských i cirkevných (L. Závodszy 1904, s. 153, 197, 250). Pokiaľ takýto objekt vopred nedostal veno a pôdu, nemal sa vysvätiť. Nariadenie ostrihomskej synody z roku 1104 v čl. 37 prikazuje opäť staráť sa o zverený majetok, pričom na jedného mnícha stanovuje dve poplužia pôdy zodpovedajúcej podľa pravidiel potrebám ošatenia a zaopatrenia (strava – K. Szántó 1987, s. 388). Tento ideálny pomer vykazoval kláštor v Tihányi v roku 1055, ktorý v tom čase mal okolo 20 popluzí na 10 mníchov (Csóka 1980, s. 81). V uhorských benediktínskych kláštoroch sa v 12. storočí čo do počtu mníšskeho obsadenia vyказuje stav okolo 10–12 mníchov, jedine v materskom kláštore sv. Martina na Panónskej hore komunitu tvorilo až 40 mníchov (Csóka 1980, s. 82). Na druhej strane majetková príslušnosť jednotlivých opátstiev ďaleko prevyšovala normatívnu pomernosť vzhľadom ku personálnemu obsadeniu. Ilustratívnym príkladom toho sú dve najstaršie benediktínske opátstvá na území Slovenska: kláštor na natrianskom Zobore (CDS I 1. zv., s. 63–67; Marsina 1963) a kláštor v Hronskom Beňadiku (CDS I 1. zv., s. 53–58; L. Juck 1973), ale tiež vo výpovedi známeho testamentu Lamperta z rodu Hunt-Poznan pre novozaložený kláštor v Bzovíku, ktorý obsahuje zoznam majetkov z takmer 30 dedín (CDS I 1. zv., s. 70–72; Marsina 1973, s. 102–113), či rozsiahly majetkový komplex regulárnych kanonikov z maďarského kláštora v Dömöši, ktorý bol založený na kráľovskom dvorci v 12. storočí (Baraňski 1984).

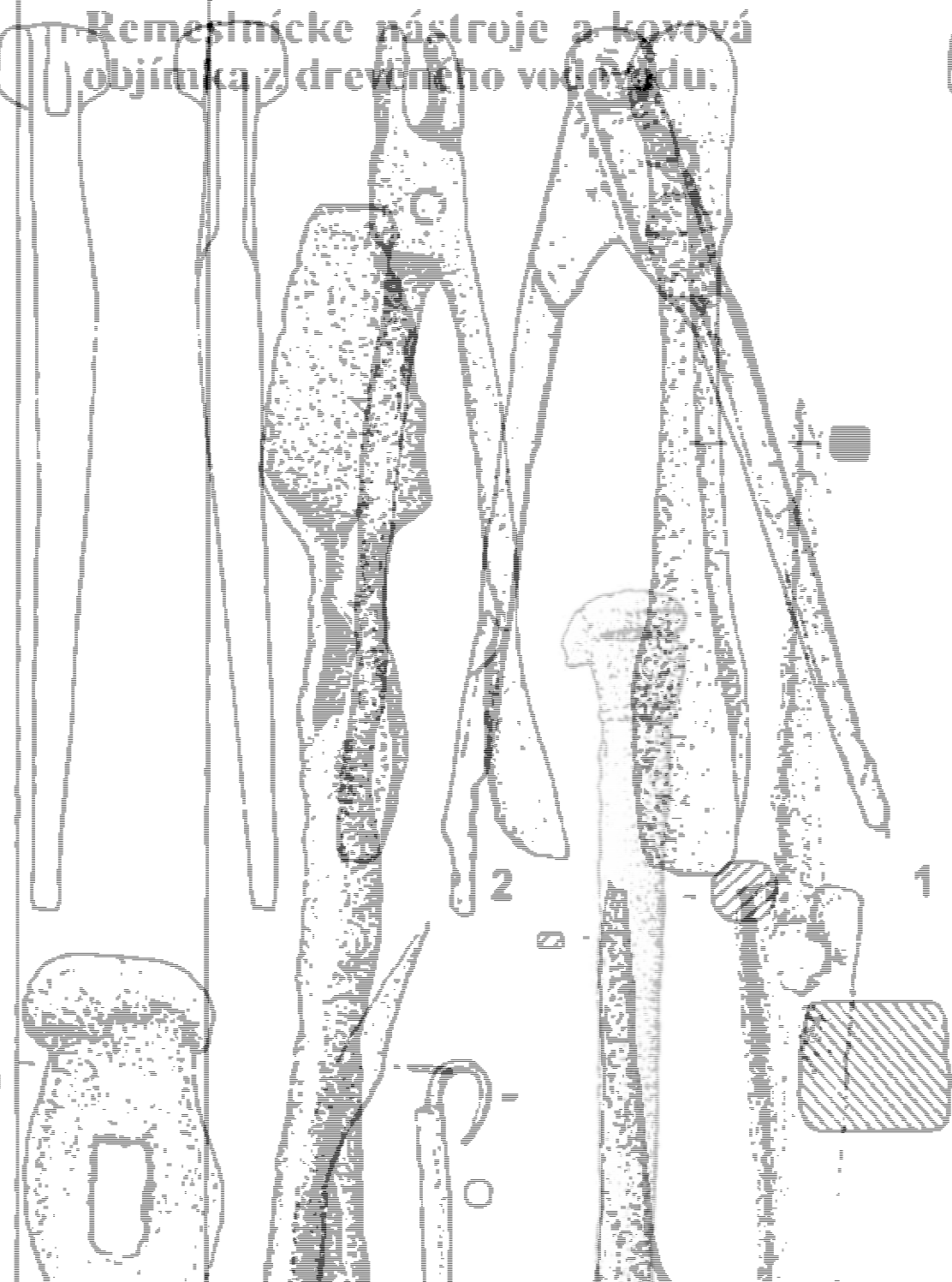
V rámci darovaného majetku s poľnosťami, lesmi (aj s právom lovu), vodami (s právom rybolovu), ale aj vinohradmi sú to predovšetkým usadlosti so služobným obyvateľstvom participujúcim na agrárnej produkcii a zabezpečovaní hospodárskej prosperity toho-ktorého kláštora. Medzi darovanými osadami hronskobeňadického kláštora vystupujú tri špecializované remeselnícke osady, ako Kováči, Žemľary, Tesáry, ale aj vinári, rybári, orači, pozvoňci a jeden zlatník, menom Nesku (CDS I 1. zv., s. 54–57). V kláštorných komunitách spolunažívali mníši s laickými bratmi (monachi et conversi), ktorí organizovali a zabezpečovali hospodársku stránku kláštora (A. Rüter 1991). Počet rehoľníkov a konveršov žijúcich v uhorských kláštoroch nie je z tejto doby známy. V západných cisterciáckych kláštoroch sú z prameňov známe relácie mníchov: ku konveršom v pomere 2:3 alebo 1:3, pričom v 14.–15. storočí počet konveršov značne poklesol, a to výkazom opačného pomeru (na 3 alebo 2 mníchov bol jeden laický brat – Toepfer 1983, s. 53–58). Analogická situácia bola len vo väčších uhorských kláštoroch, pričom v neskorostredovekom období sledujeme už značný regres (vizitácia opáta Sigfrida z r. 1357 zachycuje veľkú krízu, poznamenanú výprazdňovaním cisterciáckych kláštorov – F. L. Hervay 1990, pozri Koszta 1993, s. 124–127; Romhányi 1995, s. 197n.).

Každé opátstvo malo zeleninový a ovocný záhradu, často aj vo svojich filiálnych domoch (napr. pannohalmské opátstvo malo výnosnú záhradu vo filii v Diakovciach: „pomarium valde optimum“ – Csóka 1980, s. 90). Na známom kláštornom pláne zo St. Gallenu (okolo r. 817) sú vyznačené tri oddelené časti záhrady s úžitkovými rastlinami, t. j. okrem zeleninovej a ovocnej je i „herbularius“ vo význame bylinkovej záhrady na pestovanie kvetín a mnohých korenín (rasca, feferminc, rozmarín, ľubovník, mäta – W. Sörrensens 1962), používaných k dochuťovaniu a vylepšeniu jedál, ale i nápojov (Foster 1980, s. 111–114). Stredoveký ovocný záhradu na pestovanie broskyň sa podarilo archeologicky zachytiť

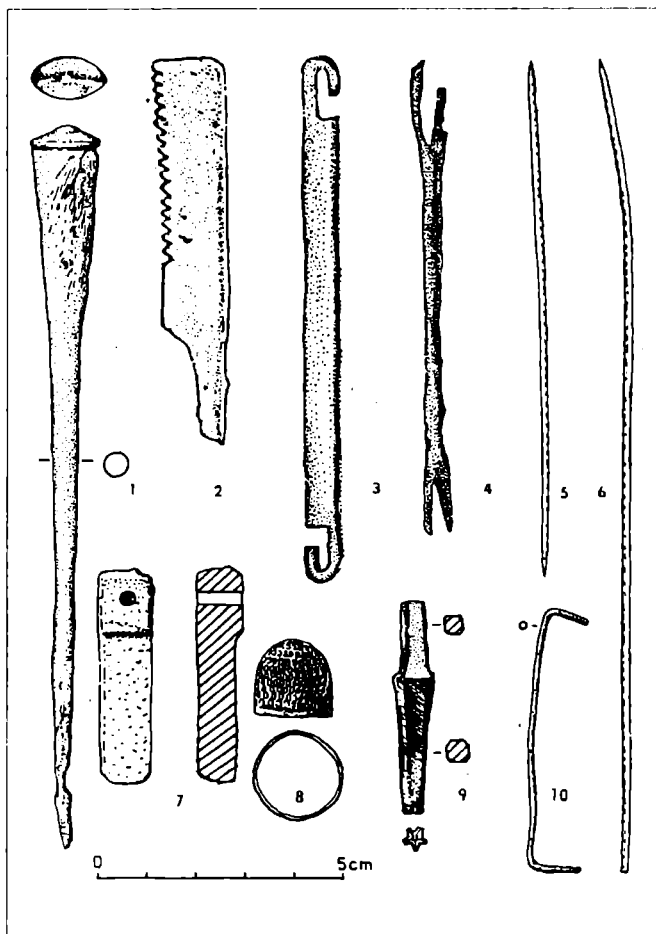

v roku 1183 im dovoľovala mať vlastné finančné „depositum“ (R. Schneider 1975, s. 108; Toepfer 1983, s. 187–188). Na týchto miestach, ale aj pri spomenutých mýtniciach a na priechodoch riek vznikli pohostinné zariadenia, v ktorých s povolením generálnej kapituly z r. 1134 mohli predávať víno (ovšem „neque per monachum“, čo vyplývalo z kanonického práva – W. Kerntke 1987, s. 17, 67, 124 v pozn. 151). Každá kláštorná pivnica bola zásobená kvalitným vínom, ktoré sa používalo jednak v liturgii, ale i pre bežnú konzumáciu v kláštornej komunite. Apoštol Pavol v liste Timoteovi radí: „Nepi viac vody, ale užívaj po trochu vína pre svoj žalúdok a pre svoje časté nemoci“ (1 Tim. 5, 23). Benediktova regula tak stanovuje, „že každému stačí na deň hemina vína“ (okolo pol litra), ale prizvukuje. „aby nedošlo k presýteniu alebo opilstvu“ Sv. Benedikt z Nursie: Regula 1998, s. 163). V kláštoroch boli k jedlu pridávané osobitné porcie vína vo forme tzv. pitancií (Dolberg 1896; Zimmermann 1973, s. 47n.). Víno svojím nábožensko-premisovým charakterom, i ako dôležitý medikament (Diepgen 1955, s. 127, 142, 213 a 248) sa stalo dôležitým artiklom, a tak pestovanie vínnej révy a rozširovanie vinohradníctva sa uskutočňovalo prostredníctvom mníšstva (G. Schreiber 1980, s. 84–88; pozri i Kazimír 1986). V klimaticky nevhodných oblastiach na pestovanie vínnej révy boli mníši nútení víno dovážať. Rakúsky cisterciácky kláštor v Heiligenkreuzi mal svoje vinice v okolí Bratislavy, a priamo v meste (na dnešnej Michalskej ulici) zriadil v roku 1307 svoj dom (Watzl 1971, s. 13–17; Slivka 1991, s. 112). Zriaďovanie kláštorných dvorov v mestskom prostredí zapadá do programu cisterciáckych ekonomických aktivít, pričom ich význam a poslanie je v literatúre náležite zdôvodnené (R. Schneider 1979b; G. Schreiber 1980, s. 99n.; W. Bender 1992; s. 13n.; Hlaváček 2000). V kláštoroch sa ale rovnako konzumovalo i pivo, a to „silné“ (potio fortis) určené pre mníchov a „slabé“ (potio debilis) pre mníšky a laických bratov (Benedictus 1980, s. 438, L. Moulin 1997, s. 79; Foster 1980, s. 68; Zimmermann 1973, s. 71). Na viacerých kláštorných majetkoch sú v prameňoch doložené pivovary (Charvátová 1990, s. 129), napr. v roku 1294 v dedinách Hranovnica a Kubachy patriacich cisterciáckemu opátstvu v Štiavniku na Spiši (Hervay 1984, s. 173). Kláštorný pivovar je doložený v novovekom kamaldulskom kláštore na Dunajci (Červený kláštor), v ktorom známy literát Romuald Hadbavný sa obrátil na svojho predstaveného, „aby mohol dostávať viac vína, pretože pivo mu škodí“ (Jankovič 1978, s. 127), Mnohé miestne a chotárne názvy typu Chmeľ (-ník, -ov), maď. Komlós, nem. Hopfen (dorf) poukazujú na pestovanie tejto plodiny pre pivovarnícke účely, doložené aj archeologickými nálezmi (Behre 1984; Opravil 1990, s. 25–26). Mníši veľmi skoro objavili i liečiteľské účinky tejto rastliny. Norman Foster poznamenal, že mníši produkovali pivo „z medicínskeho základu“ a rovnako ho podávali kláštorným hosťom (Foster 1980, s. 70, 72). K medikamentom produkovaných v mníšskych kláštoroch patrila aj pálenka, vyrábaná destiláciou z vína (nemecký výraz „Branntwein“), predovšetkým rôzne likéry, v prameňoch označované ako „aqua vitae“ – voda života (Moulin 1997, s. 80–81; Kühnel 1980, s. 14–15; Serrou 1998, s. 160–168). V nariadeniach rádovej kapituly dominikánov z roku 1288 sa ale zakazovalo opatrovať aparatúru k destilácii alkoholu (Kühnel 1980, s. 14). Vďaka archeologickým výskumom na monastických európskych stavbách sa podarilo získať prvé doklady tejto výroby vo forme destilačných nádob – hlinených a sklenených rôznych typov baniek, misiek ako aj typické alembikum – tzv. destilačnú helmu s výlevkovou rúrkou ku sublimovaniu (Moorhouse 1972, obr. 30–31). Z územia Slovenska poznáme zatiaľ jediný nález hrnca s otvorom na tele z benediktínskeho kláštora v Krásnej nad Hornádom (Polla 1986, s. 220, obr. 103:9, 104:2), datovaného do neskorého stredoveku. I keď destilačné nádoby sú známe už z praveku (Ryšánek 1993) a pri mnohých typoch vykazujú antický pôvod (R. J. Forbes 1970, s. 29–54), najviac sú zastúpené v 15.–16. storočí ako súčasť vybavenia lekární a alchymistických laboratórií (Pfeiffer 1986, s. 409n, obr. 201–243; Baumgartner–Krueger 1988, s. 431–435; Osten 1992; Kol. autorov: Vor dem großen Brand 1992, s. 130–140). Mnohé nájdené sklenené baňky sa mohli používať pri „felčiariských“ operáciách v kláštorných infirmáriách, napríklad, pri periodickom uvoľňovaní krvi zo žíl (tzv. púšťanie žilou – Zimmermann 1973, s. 180).

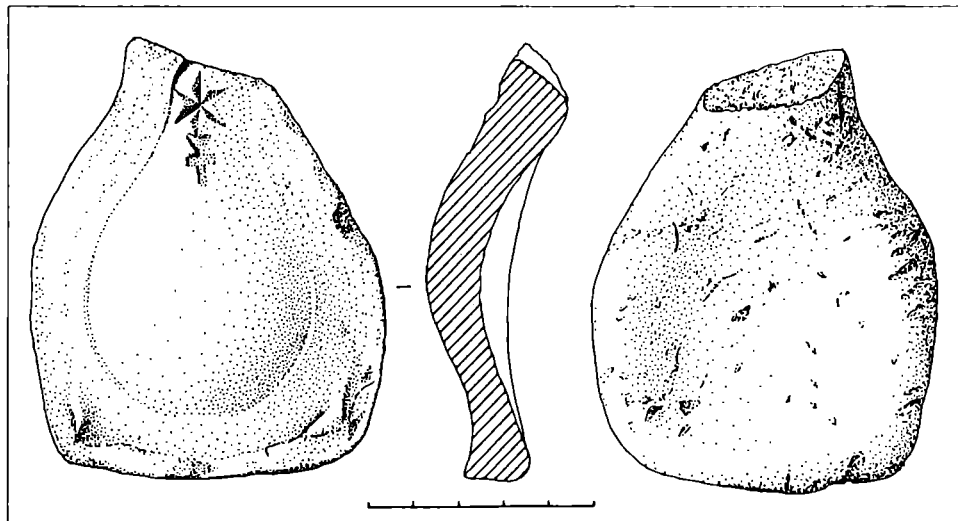
Obr. 4. Letanovce-Klástorisko.
Remeslnícke nástroje a kovová
objímka z dreveného vodovodu.

Obr. 5. Letanovec-Kláštorsk. Nástroje používané v knihvia-
začskej činnosti.

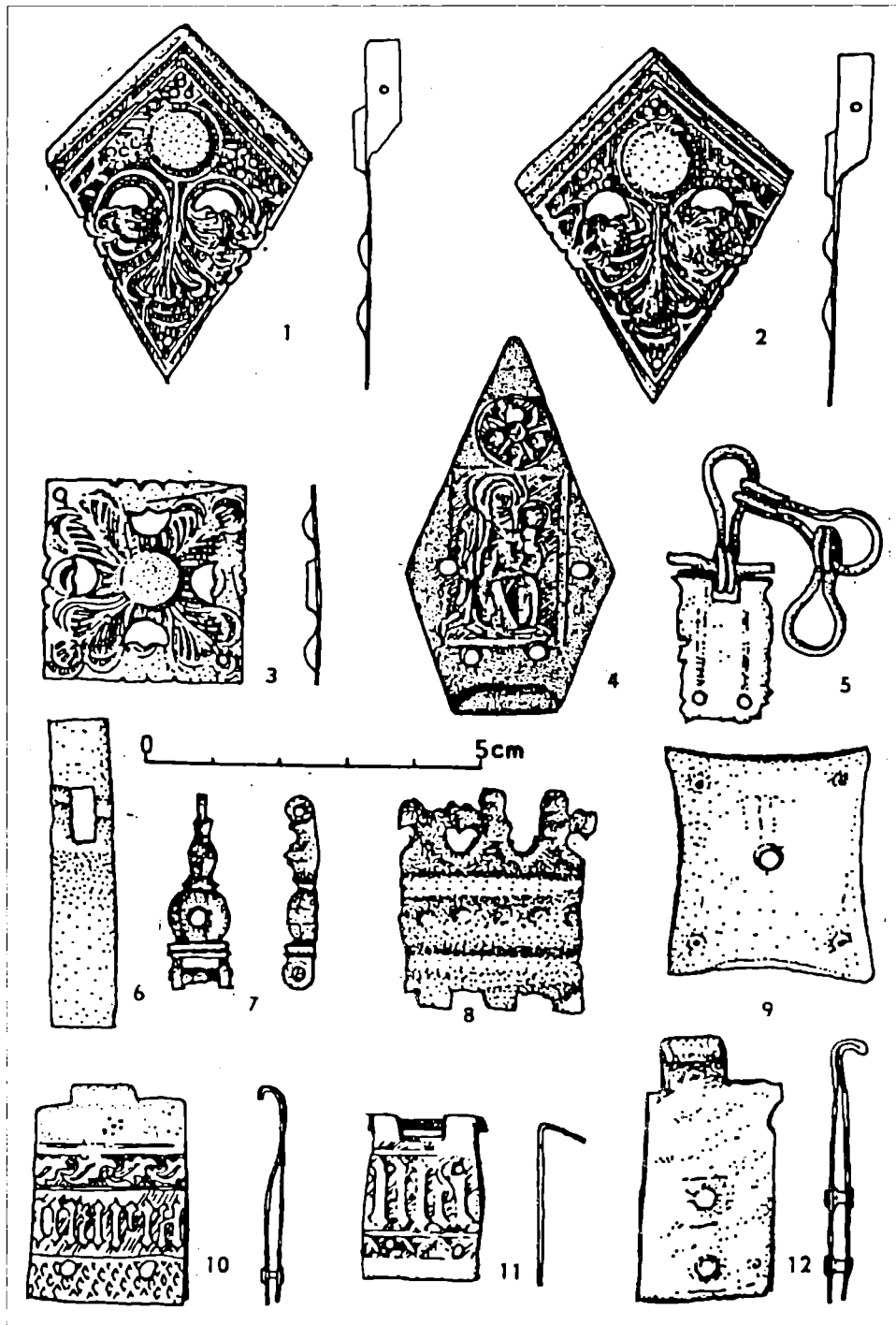
V súvislosti s výrobou alkoholu, ale hlavne pre dosladzovanie jedál sa využíval med divokých včiel usadených na stromoch a v skalách, pričom presne nevieme, kedy dochádza k ich zdomáčeniu. Medzi darovanými majetkami pre hronskobeňadický kláštor sa v roku 1075 spomína i dedina nazvaná „Seulleus“, z ktorej vojvoda Gejza venoval kláštoru vinárov, oráčov (aratores, t. j. roľníkov) a včelárov (apiarios – CDS 1 l. zv.. s. 54). Vzhľadom na skutočnosť, že už v staroveku sa med považoval za „mystický pokrm“, ktorým sa živili prví pustovníci (napr. Ján Krstiteľ podľa Mt. 3, 4) a využíval sa aj ako vynikajúci medikament, začlenenie včelárstva do kláštorného hospodárenia sa určite stalo nevyhnutnosťou. Včasnokresťanskí cirkevní otcovia vo svojich spisoch poukazujú na symbol dobre zorganizovanej včelej rodiny na čele s kráľovnou (matkou) a vyzdvihujú ich usilovnosť a nevinnosť, vlastnosti ktoré sa majú nasledovať (Forstner 1990, s. 294–297). Túto náboženskú premisu mohlo vo svojom živote uplatňovať par excellence predovšetkým mníšstvo. Podobne ako víno bola i medovina podávaná v kláštoroch vo sviatočné dni (prideľované „per caritate“), a tiež niektoré alkoholické nápoje sa počas výroby dosladzovali medom, ale i samotné víno (Zimmermann 1973, s. 57, 71; Moulin 1997, s. 80). Dnešné sladidlo – cukor sa dostal z Orientu („sukkar“) prostredníctvom križiackych výprav na európsky kontinent až v období vrcholného stredoveku (Mintz 1987, s. 129n).

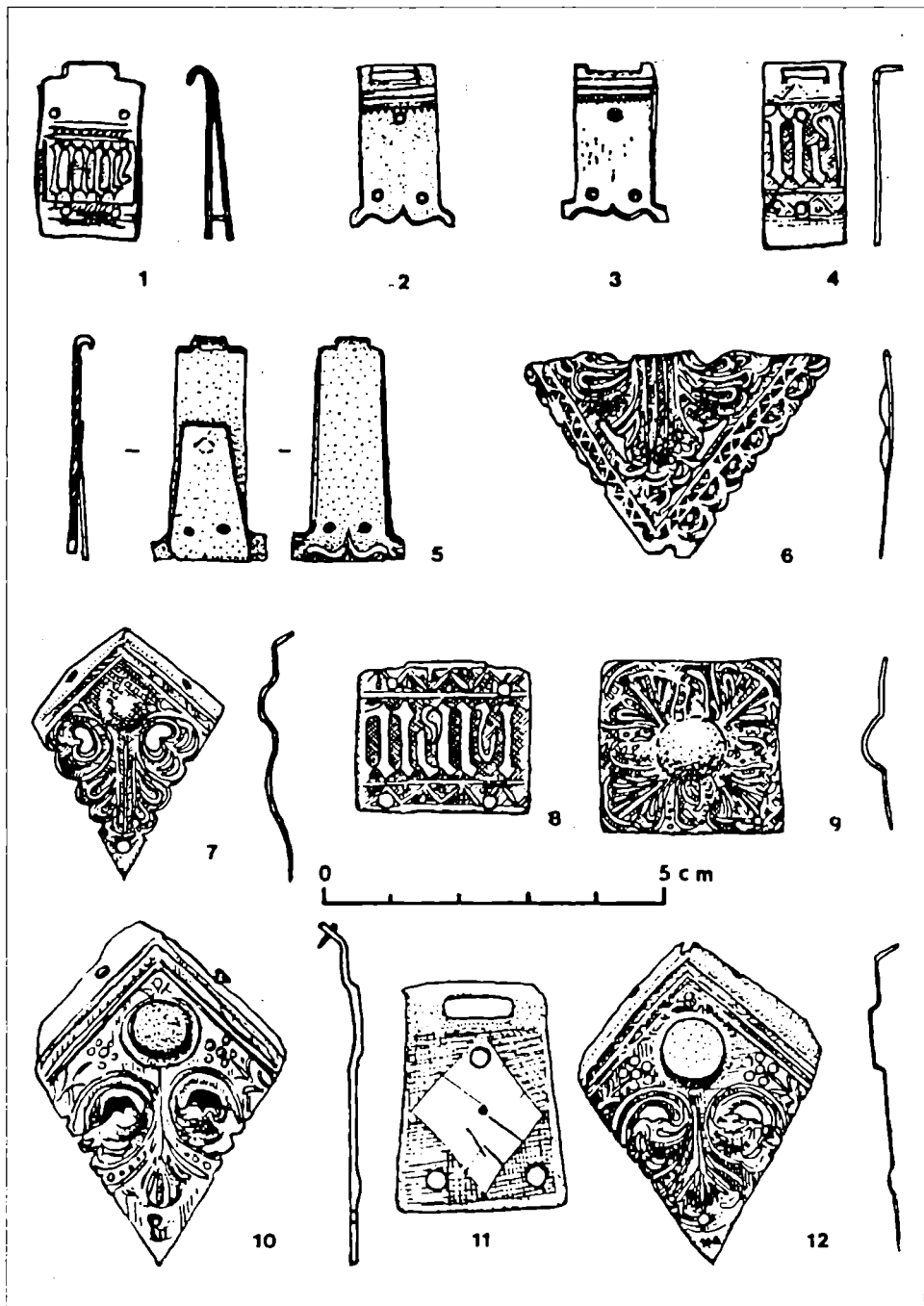
Obr. 6. Letanovce-Kláštorsk. Hlinená odlievacia forma.

Nemienime na tomto mieste vypočítavať vlastnú remeselnícku činnosť v jednotlivých kláštoroch (predovšetkým kováčov, krajčírrov, obuvníkov, stolárov, rezbárov, hrnčiarov a majstrov rôznych umeleckých remesiel, ako to dokladá zachovaný umelecký receptár „De diversis artibus“, vyhotovený v 12. storočí mníchom Theofilom Presbyterom – W. Theobald 1933; E. Brepohl 1987; S. Kobielus 1998), ktorú dnes v priamych dokladoch prezentujú archeologické výskumy, predovšetkým v bohatom nálezovom fonde materiálnej kultúry (najnovšie pozri I. Holl 2000). Treba mať na zreteli, že umeleckí remeselníci (hlavne zlatníci a iluminátori) pracovali vo významnejších kláštoroch alebo vandrovali po celej Európe (Clausen 1978, s. 49–51).

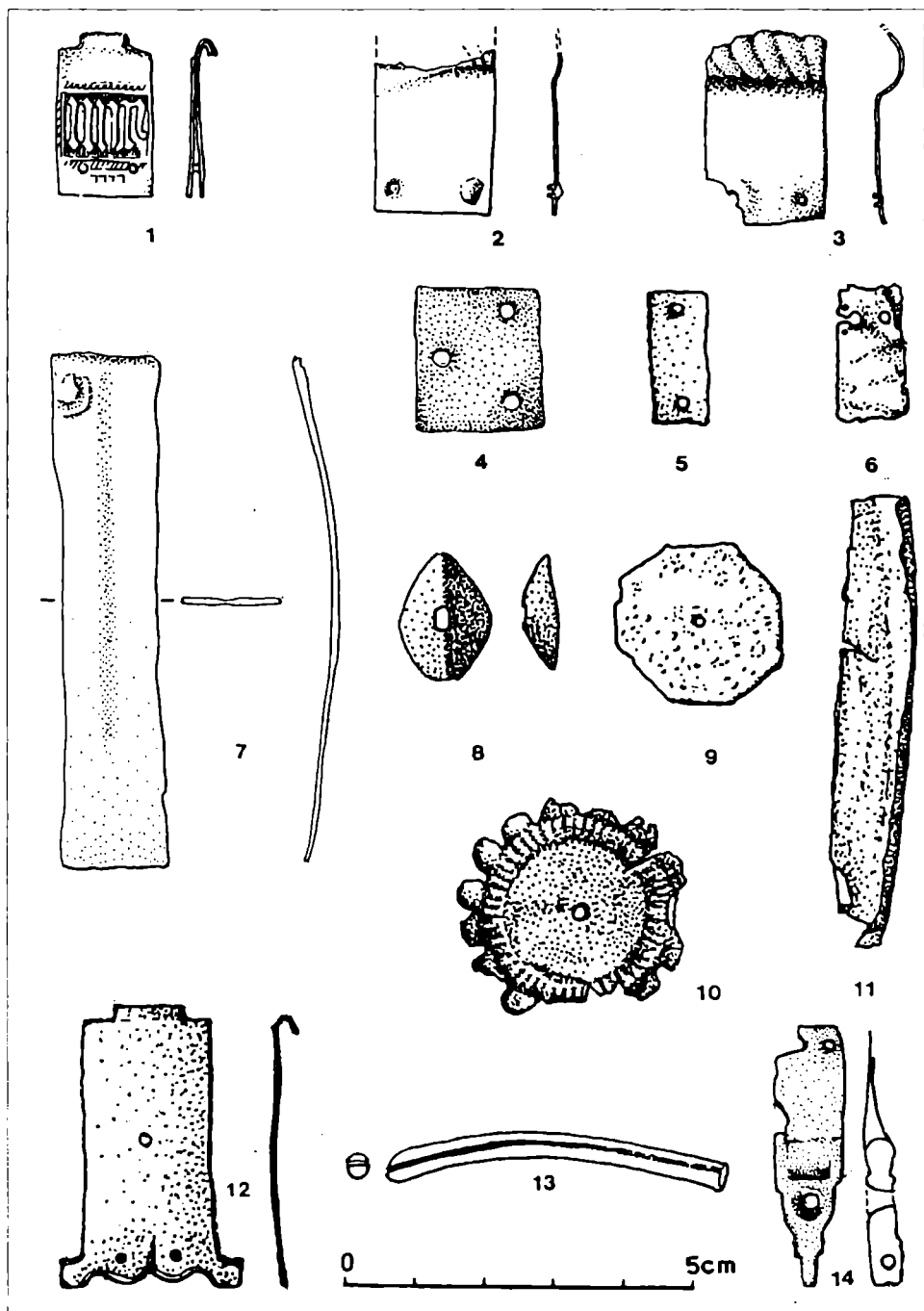
Otázky hospodárskej politiky stredovekých reholí a kláštorov sa v poslednej dobe skúmajú z rôzneho pohľadu, predovšetkým v nových výkladoch konfrontácie ekonomických modelov chápaných v dobovej spiritualite skôr ako ideálu k reálnemu hospodárskemu prejavu v procesuálnych a štrukturálnych premenách stredoveku (C. Bouchard 1980; K. Elm 1992; Charvátová 1995; prehľady v prácach M. Derwicha 1996, 1998 a 2000). Zdôrazňuje sa pritom, že mnísi ako elitné duchovné spoločenstvo v zhode so svojím povoláním a regulou nikdy nezmysľali v kategóriách ekonomického zisku (J. Leclercq 1945; Milis 1996, s. 42). Z hľadiska hospodárskeho obrazu treba však rozlišovať remeselníkov na kláštorných panstvách a tých, ktorí tvorili súčasť komunity, pričom povaha rehole a dobový moment v rámci štúdia problematiky majú kľúčový význam. Istý protipól najlepšie charakterizujú dve – v začiatkoch „spríbuznené“ – rehole: kartuziáni a cisterciťi (v cisterciťských „Statuta“ z roku 1192 sú uvedení ako „amicis carthuciensibus“, nakoľko kartuziánsky Guigo bol spriaznený s kluniackym opátom i Bernardom, opátom v Clairvaux – Witkowski–Lesner 1997, s. 67–71). V mentálnom prejave jedných charakterizuje „introvertnosť“ v protiklade k cisterciťskej „extraverzii“. Vzájomný vzťah obidvoch reholí bol od prvopočiatku nielen v teologickom a spirituálnom výraze, ale i vo vzájomných (často personálnych) previazaniach, ako na to poukázal rádový historik H. J. Roth (1980). Pri sledovaní tohto fenoménu sme našu pozornosť upriamili na dva kláštory na Spiši, a to na kartuziánsky kláštor na Skale útočiska (založený v roku 1299 – obr. 1, 2:1) a neďaleký cisterciťský kláštor v Štiavniku (založený v roku 1223) – vo vzájomnej vzdialenosti do 10 km. Obidve fundácie vznikali pod kolonizačným vplyvom, a to v období keď rehole už mali za sebou svoj vnútorný vývoj, hlavne u cisterciťov s výraznými prekonaniami pôvodných ideálov. Obidve rehole vznikli vo

Obr. 7. Letanovec-Kláštorsk. Knižné kovania a spony z kartuziánskeho kláštora.

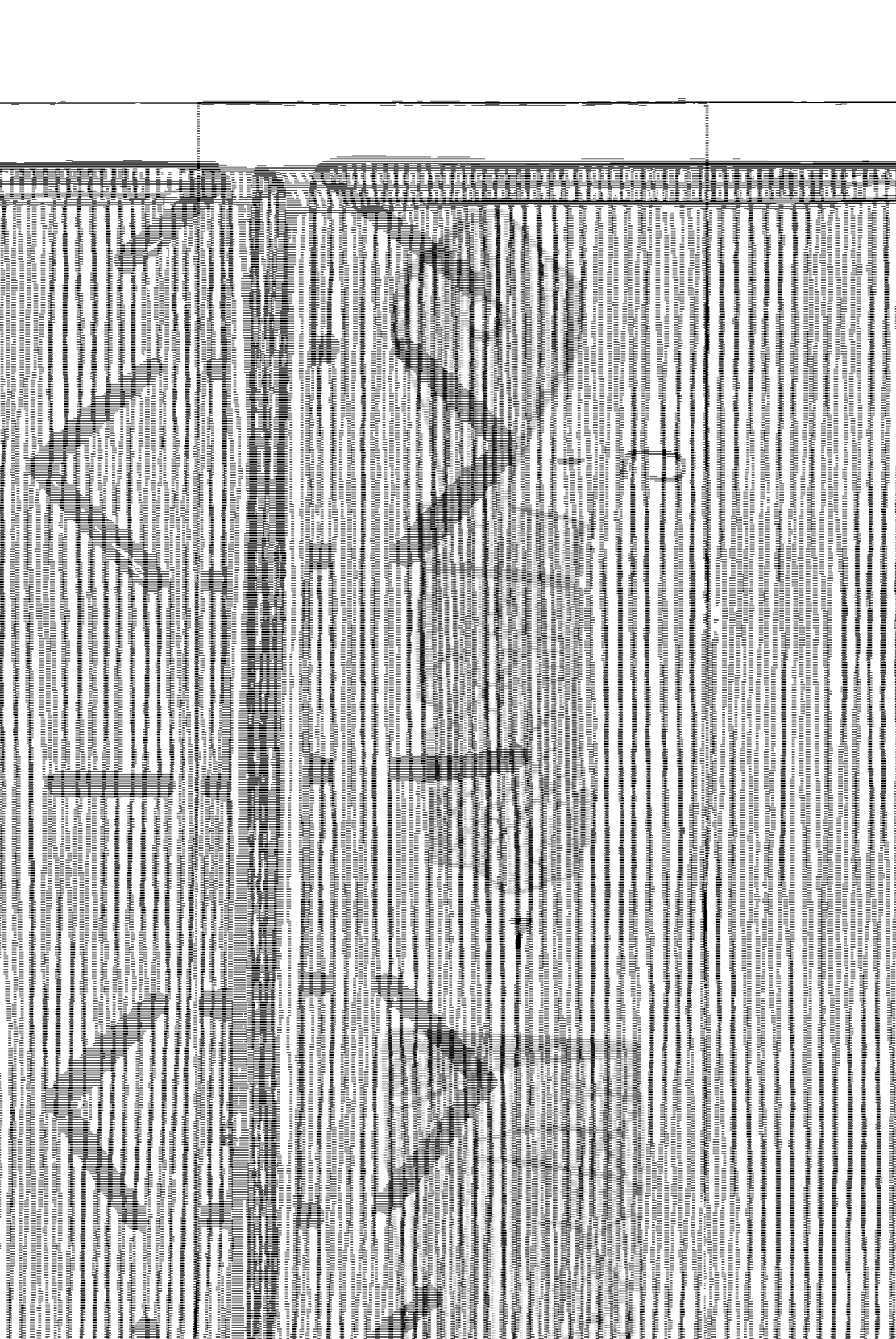
Obr. 8. Letanovce-Kláštorsk. Knižné kovania a spony.

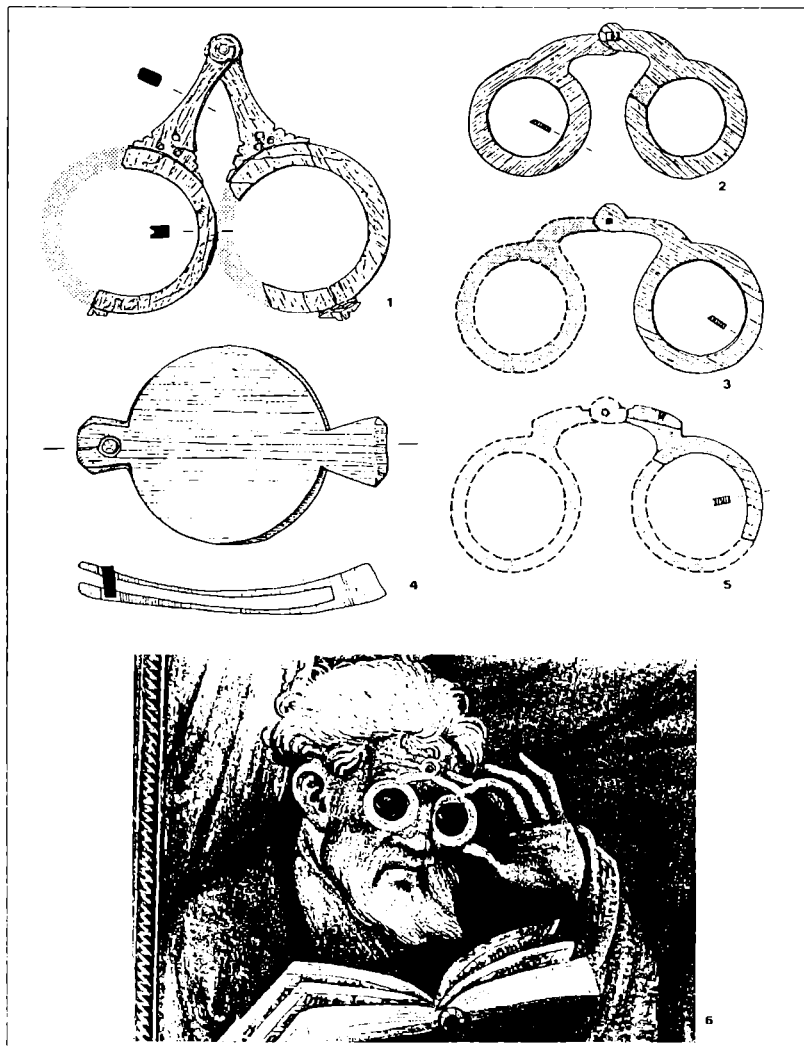

Obr. 9. Letanovce-Kláštorsk. Knižné kovania, spony a polotovary.

Francúzsku, ktoré zároveň je tým geografickým centrom, kde mníšska obnova sa v priebehu 10.–11. storočia uskutočňovala (pozri Knowles 1969, s. 70). Pre kartuziánov, s typickým asketickým rigorizmom a nemeniteľným životným štandardom, to nakoľko neplatí. Kartuziánsky mních konštituoval svoju vedomú aktivitu v prísne vymedzenom a uzavretom priestore, ktorý túto kontemplatívnu rehoľu charakterizuje, aby v ňom spoznal sám seba a nakoniec sa i stáva „sám sebou“ – duchovne zrelý a vždy kultúrno-tvorný (Slivka 1988, 1990, 1998, s. 63–64). Modelové porovnanie týchto dvoch objektov v rámci stanovenej témy príspevku je zaiste na mieste, i keď dlhoročný archeologický výskum letanovskej kartuzie k zatiaľ nepreskúmanému cisterciáckemu kláštoru v (Spišskom) Štiavniku poskytuje vo výpovedi ach len obmedzenú predstavu ich vnútorného vybavenia a poznania života v kláštore (obidva zanikli približne v rovnakom časovom období, v prvej polovici 16. storočia – Slivka 1988, s. 433; Hervay 1984, s. 176). V celouhorských pomeroch v rámci usadzovania sa cistercitov sa opátstvo v Štiavniku zaraďuje medzi najmladšie fundácie, pričom väčšina kláštorov vznikla pod priamym panovníkovým vplyvom (hlavne za Belu III., ktorý založil až päť kláštorov), čím sa vyhli a snažili sa aj vyhýbať závislosti na zemepánoch (k mecenášstvu pozri Bumke 1979, s. 220–230 = Bamberbekovci, E. Marosi 1993). Maďarský historik L. Mezey prvý upozornil na preferenciu premonštrátskych kláštorov v stredovekom Uhorsku oproti cistercitom (Mezey 1979, s. 126–128), čo sa odrazilo v zriadení samostatnej uhorskej cirkarie a štatistike rehoľných domov (N. Backmund 1951, s. 415–424, 432–471; F. Oszvald 1957). Práve tieto kláštory vznikali ako „monasterium proprium“ prostredníctvom bohatých magnátskych rodov a na čele kláštora neraz stál ich priamy príslušník (napr. v (Nižnej) Myšli – podrobne analyzuje E. Fügedi (1991), ktorý celý problém tzv. rodových kláštorov pozoruje v sepulchrálnych otázkach, nakoľko cistercií dovoľovali vo svojich chrámoch pochovávať výlučne panovníkov, vysokých cirkevných predstaviteľov a opátov). Na inom mieste sme upozornili na fakt, že opátstvo v Štiavniku, bolo obsadené mníšskou kolóniou z malopoľského Wachocku v morimondskej filiačnej línii (Slivka 1991, s. 102), pričom záujem cistercitov motivovali predovšetkým bohaté rudné ložiská v Spišsko-gemerskej oblasti (hlavne siderit, hematit, limonit, a pyrit – k prospektorskej činnosti pozri R. Sprandel 1968), ďalej obchod so soľou z bohatých malopoľských ložísk a v neposlednom rade aj s vínom – pre nich v tomto prostredí nedostatkovým artiklom (Slivka 1996, s. 204–205). Pomerne rozsiahly majetkový komplex štiavnického opátstva v Hornádskej kotline (Slivka 1991, obr. 2) obhospodarovali vo vlastnej režií prostredníctvom hospodárskych dvorov – grangíí (v prameňoch aj ako „libera curia“ – Sedlák 1980, č. 1217), avšak prevážnu časť pôdy mali v šoltýšskom prenájme. Renta v peňažnej alebo v naturálnej forme patrila k príjmovým zdrojom kláštora (Slivka 1991, s. 103–104). Ako ukazujú doterajšie výsledky archeologických pozorovaní, kláštor nebol založený vo „hvozde“, ale v relatívne osídlenom území, ktorým prechádzala významná komunikácia východo-západného smeru s napojením na severnú obchodnú trasu do Poľska. Na majetkovom území v rámci tzv. šoltýšskej kolonizácie vznikali i nové dediny, pričom z príjmov a dôchodkov týchto škultécii dve tretiny prislúchalo opátstvu, ale i celý cirkevný desiatok. Vo vizitačnom protokole opáta Seifrida z roku 1357 sa uvádza, že kláštor mal 12 profesných mníchov so sľubmi, bol v dobrom stave, pričom sa mu nariadilo zväčšiť počet na 18 mníchov. Ročný príjem všetkých dôchodkov predstavoval 93 mariek (Hervay 1984, s. 174) a v porovnaní s ostatnými kláštorami sa radil medzi prosperujúce konventy.

Kartuziánsky kláštor na neďalekej Skale útočišťa (obr. 1 a 2:1) podľa zakladajúcej listiny z 19. decembra 1299 (Hradszky 1904, s. 579–580) dostal majetok fakticky len na mieste skalného vrchu (dnes Kláštorisko), ktorý tvorili lesy, pasienky a právo rybolovu v priľahlých hraničných riekach Belej a Hornádu. Kronikár kláštora poznamenal, že „vrch ešte nebol zalesnený, ale veľmi skalnatý a neúrodný, a tak vhodný iba na pasenie dobytká“ (Wagner 1774, s. 72). Z hľadiska štúdia formovania kláštorného majetku, tejto ekonomicky nenáročnej rehole, je zaujímavé pozorovať hospodárenie vo vlastnej režií, ktoré v zmysle pôvodných pravidiel (Migne, PL 153, 639–672) nevykazovalo podnikateľskú aktivitu, i keď cis-

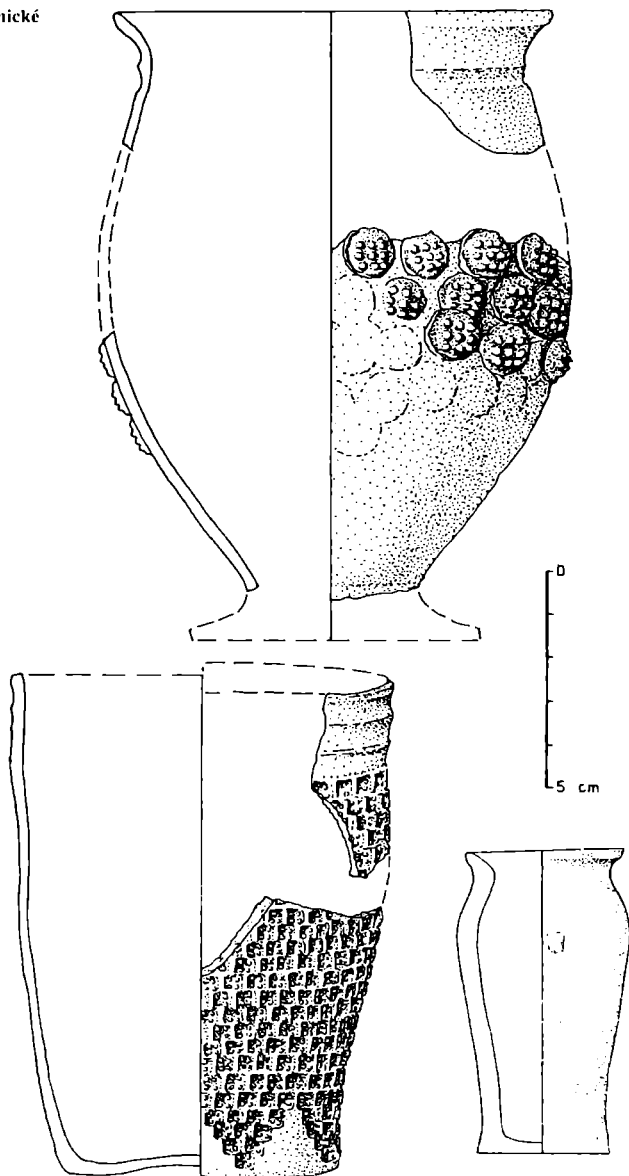

Obr. 11. Tzv. nitové (skladacie) okuliare. 1 – Londýn, 2–5 – Freiburg i/Br. – augustiniánsky kláštor, 6 – oltárna maľba z roku 1404 vo Wildungu (podľa H. Steuer 1985).

tercitské prvky a prevádzkové formy k zabezpečeniu najnutnejších životných potrieb boli evidentné. V začiatkovej kláštornej fáze komunita žila z darovaných šľachtických majetkov a desiatku, udeleného spišským prepoštom. Už v roku 1307 dostávajú od zemana Tybu alodiálny majetok pod kláštorom, od ktorého vtedajší prior Konrad kúpou získal (quo emit) pole a rozlohe 40 jutár (jugeribus = asi 10 ha), vrátane tamojšieho mlyna (Wagner 1774, s. 73). V roku 1321 liptovský šľachtic Dionýz, syn Bohumíra daroval kláštoru svoj dedičný majetok dediny (Vyšnej) Šuňavy, a to z príležitosti prijatia za člena kláštornej komunity (F. Knauz 1882, nr. 7). Do kláštora vstúpil v predchádzajúcom roku, takže majetok daroval už ako novic, čo zdôraznil anonymný kronikár kláštora (Wagner 1774, s. 75). Prior Martin vzhľadom na jeho šľachtický pôvod a tentamenu zveril mu funkciu kláštorného pastiera; túto službu i napriek „momentanei honoris“ s pokorou prijal a vykonával ju (Wagner 1774, s. 74). V tejto súvislosti kronikár poznamenáva, že kláštor nemal ešte grangiu (nondum

Obr. 12. Letanovec-Kláštorisko. Keramické poháre z konca 15. storočia.

enim fratres habuerunt grangiam) a dobytok sa pásol v okolí kláštora (Wagner 1774, s. 74). Až neskôr, v prvej polovici 15. storočia sa v prameňoch spomína už vlastný hospodársky dvor na bývalom Tybovom majetku, a tak pre lepšie spojenie s ním nechal v roku 1454 Ján Monesser vystavať „novú cestu na vrch, ktorou sa ide od hospodárskeho dvora na Skalu útočišťa“ (quo itur de grangia ad Lapidem refugii – Wagner 1774, s. 76). Kláštor bol zároveň zreštaurovaný, pretože predtým ho poškodili „husiti“ (ac combustum est per hussitas), avšak vzápätí ho v tom istom roku (1454) napadli bratrické vojská, a tak sa mníši odsťahovali do Levoče. Opustený kláštor po skoro štvrtstoročnom vakantnom období sa v roku 1478 začal obnovovať, a k tejto úlohe sem generálna kapitula vyslala skúseného priora kartuzie v rakúskom Mauerbachu a vizitátora provincie Mikuláša (Wagner 1774, s. 77–78).

Obdobie prelomu 15. a 16. storočia – v tzv. druhej kláštornej fáze až po jeho zánik (v r. 1543) charakterizuje veľkú majetkovú stabilitu, v rámci ktorej kartuziáni rôznymi donančnými darmi získali hnutelný i nehnuteľný majetok na relatívne dobré fungovanie života „v samote“. Medzi darovateľmi sú v prameňoch uvedení bohatí mešťania z neďalekej Levoče a Kežmarku, ale aj zo vzdialenejšej Banskej Bystrice a Košíc, pričom kráľovské mecenášstvo (Hedviga, vdova po palatínovi Štefanovi Zápoľskom) poznamenalo stavebnú činnosť kláštora a jeho vnútorné zariadenie, vybudovanie veľkého rybníka a darem získaných, v chatári zemľínskeho mestečka Tarczal (s pestovaním znamenitého tokajského vína). K dotvoreniu obrazu kláštorného zariadenia a života v ňom umožňujú výsledky niekoľkoročného archeologického pozorovania (Slivka 1988, 1990). Zo zachovaných pamiatok materiálnej kultúry možno usudzovať, že mnísi i v tomto „zlatom veku“ uplatnili príznačný rigorizmus a reprezentatívny moment životného štandardu nehral žiadnu rolu. Nasvedčuje tomu kovový inventár, ale hlavne keramický sortiment používaný pri príprave jedál a k stolovaniu. Viacero nálezov možno považovať za importovaný tovar (napr. hlinené modely s náboženskými motívmi, hrnce a džbánky s vkolkovanými nápismi „maria“ a i.), predovšetkým rôzne kovové doplnky, ktoré sa používali pri ich typickej knižnej produkcii. Kláštor v tom čase bol dostatočne fungujúcim a sebestačným organizmom, ktorý vzhľadom na nevelkú komunitu (odkrytých 9 domčekov + cela priora a sakristiána s pravdepodobne polovičným zastúpením konveršov sa počet pohyboval okolo 15 členov; prvý materský konvent vo Francúzsku tvorilo 13 mníchov a 16 laických bratov (Greshake 1992, s. 25) i svojim životným entuziazmom nasmerovaným ku „všetkému na chválu Božiu“. V príznačnej zákonitosti tak opovrhoval „svetskými záležitosťami“ (zakladateľ rehole Bruno tak presadzoval augustínovskú teológiu a spiritualitu – Greshake 1992, s. 47–51). Prítom však určite nešlo o totálnu izoláciu, nakoľko – vzhľadom na svoje účelové poslanie hlavne v skriptórskej a knižnej produkcii, si kláštor musel pre svoju existenciu zaopatriť proviant, ako napríklad k ošateniu (i posteľnú bielizeň). Musel sa tak, čo už bolo povedané, kontaktovať s vonkajším svetom, ktorý v zmysle reguly zabezpečoval prokurátor kláštora ustanovený priorom (Migne, PL 153, 667–668). Priame písomné doklady z konca 15. storočia sa zachovali v Archíve mesta Košíc, z ktorých vyplýva, že košický richtár s mestskou radou poskytovali kartuziánom na Skale útočisko (ale aj pre „domus Vallissancti Antonii“ – Červený Kláštor – obr. 2:2) peňažnú almužnu, pričom v jednom z nich uvádza, že tridsiatok z mestských príjmov bol určený na „ošatenie bratov“ (pro vestitum fratrum) s konkretizovaním bieleho súkna z hrubej látky (albi pannus), potrebnej k zhotovovaniu habitu pre mníchov (AMK Schr. N° 570, rok 1484). Doklad je potvrdený pečatou rehoľného brata Martina – „procurator/monasterii Lap. refugii“ sv. Jána Krstiteľa. Kláštor používal vlastnú pečať s postavou Sv. Jána Krstiteľa – patróna kláštora s typickým atribútom tzv. veľkonočného baránka s majuskulnými literami S(anctus) a I(ohannes) a obvodovým opisom: Sigillum Lapidis Refvgii“ (obr. 3), zachovanej na spečatenom dokumente z roku 1520 (ŠOA Banská Bystrica, fond mesto Ban. Bystrica, fasc.80/1 – za farebnú kópiu dokumentu ďakujem p. riaditeľovi I. Grausovi).

Takáto forma textilného zaopatrenia kláštorov bola v 15. storočí všeobecne praktizovaná i v ostatných stredoeurópskych kláštoroch (H. Koren 1954, s. 15n., G. Zimmermann 1973, s. 105–107; R. Schneider 1980, s. 59–60). Už F. Keutgen poznamenalo, že kláštorom bolo výhodnejšie nechať sa obslúžiť od mestských remeselníkov, než sa obmedziť na vlastný personál (Keutgen 1903, s. 45; autor sa obširnejšie zaoberal remeselníkmi na kláštorných panstvách na s. 18–47). Vo vlastnej réžii bolo oblečenie pripravované, udržiavané, vrátane ostatných doplnkov (opaskov a obuvi – Zimmermann 1973, s. 108–109). Dôležitú úlohu v tomto období zohrávali tzv. armen – dary v ich duchovnej starostlivosti (hlavne v modlitbách za duše zomrelých), o čom svedčia mnohé testamentárne odkazy (pozri Koren 1954, s. 15–25; Wollasch 1988). Aj z týchto príjmov bola komunita vydržiavaná, resp. poskytovala ich na iné dobročinné ciele (napr. v hosťovaní – K. Schreiner 1989).

Vari netreba zdôrazňovať, že celú kartuziánsku spiritualitu v životnom programe napí-

ňajú dve základné slová: „soli Deo“ (iba pre Boha). Samota a dobrovoľná mlčanlivosť vytvárala najlepšiu dispozíciu pre túto prezenciu. Vytrvalosť v modlitbách, ale aj v práci zameranej na kultiváciu slova, t. j. na čítanie, prepisovanie a objasňovanie Písma a diel cirkevných otcov bolo ich životným poslaním. Mních tak praktizuje hlavne kultúru slova; živí sa slovami a písmom, ktoré produkuje a reprodukuje. Jeho prakticky štrukturuje regulovaný kláštorný čas, lepšie povedané liturgický čas. V ňom participuje každý člen komunity a tým sa aktívne zúčastňuje i na konzumácii slova (A. d’Haenens 1980, s. 37–40). V konečnom dôsledku jazyk je symbolom kultúry; je prvým z umení: umenie dobrého prejavu, dobrého písania, dobrého formulovania mysle. V monastickej kultúre je preto hlboko nábožný a spirituálny. Preto i popredný odborník v monasteriológii Ludo Milis tieto princípy obzvlášť vyzdvihol pre celý monasticizmus v jeho kontinuite, pretože mnísi aj keď tvorili len okolo 0,5 % populácie, avšak vytvorili od 65 do 98 % písomnej informácie (Milis 1996, s. 25). J. Leclercq navyše dodáva, že monastická kontinuita mala v tom zmysle svoju životnú tradíciu, pretože si predovšetkým zachovala život zhodný s tým, čo tie knihy obsahovali (Leclercq 1997, s. 132). Príznačná „láska ku knihám“ je zakotvená i do rehoľných pravidiel kartuziánov, pre ktorých sú ony „večným pokrmom“. S nimi sa muselo starostlivo narábať, aby tak „mohli kázať aspoň rukami, keď nemôžu ústami“ (Migne, PL 153, 693–694). Doterajšie publikované katalógy kartuziánskych knižníc (prehľadná lit. u Slivka 1990, s. 168–169) vykazujú stovky zväzkov, vrátane dvoch slovenských kartuzií. Medzi nimi sú i cenné kronikárske diela, o ktoré sa viacemnej možno spoľahlivo oprieť (kronika z lechnického kláštora sa niekedy v 18. storočí stratila). Na základe dokumentov získaných z terénnych archeologických výskumov, ako i s využitím ikonografického materiálu možno dnes spoľahlivo rekonštruovať stredoveké skriptória a v našom prípade v dokladoch kníhviazačskej činnosti kartuziánov (Sopko 1994; Slivka 1997).

Na prvom mieste je to pracovné náradie, používané pri jednotlivých pracovných operáciách (obr. 4 a 5). Od prípravy drevených dosák (nožíková píłka, dláta, dierkovače a rôzne typy nožov), cez zošivaciu techniku (tzv. sieťovacia ihla, ihlice, náprstok – obr. 5:4–6, 8), obtiahnutie a výzdoba kože (tzv. slepotlač – kovové razidlo, krajkovač – obr. 5:3, 9) až po ozdobené a funkčné kovania (náročnice rohové, stredové ozdoby a spony – obr. 7–9). Pracovný odpad vo forme plechových strižkov (Slivka 1990b, s. 104, obr. 4) svedčí skôr o údržbe používaných kníh, t. j. zhotovenie jednoduchých háčikových spôn, ktoré sa najčastejšie poškodzovali. V nemeckom cisterciáckom kláštore v Heilsbronne, kde sa v rokoch 1467–1528 produkovali kódexy a prvotlače, sa zachoval inventár dielne z roku 1512 (Kyrius 1936, s. 6). V inventári sa uvádza nákova, píłka, kliešte, nôž, nožnice, pilník, zverák, dláto, hoblík, kladivá, kružidlo, lis, ale aj 96 razidiel a 4 „streichové“ železka. Jednotlivé pracovné úkony sú v literatúre – a to i na základe skúsenosti z novodobého reštaurovania knižných väzieb – pomerne dobre spracované (P. Adam 1890, kap. 2,3; H. Schreiber 1933; H. Kunze 1975; s. 131n; O. Mazal 1975; Jäckel 1985; Kurpik 1982). Archeologická literatúra prináša i materiály organického pôvodu, ako sú cenné nálezy dosák 8° formátu z nemeckého Freiburgu, ďalej z kláštora v Göttingene a švajč. Konstanzu – obr. 10 (U. Müller 1996, s. 166–169, tab. 31). Z kláštorného prostredia pochádza najviac nálezov knižných kovaní a spôn rôzneho umeleckého prevedenia, napr. Krásna nad Hornádom (Polla 1986, s. 95–96, 277–279, obr. 140, tab. XXI:12, 13, 14), z maďarských kláštorov v Piliši (Gerevich 1984, obr. 73–74, I. Holl 2000, s. 66n, obr. 125–139), v Somogyvári (K. Bakay 1975, s. 202–203, tab. XIX), bohatá kolekcia spolu s nálezom radielka na slepotlač z hradu Buda (Iras-Melis 1974), zo Starej Boleslavi (J. Špaček–I. Boháčová 2000, s. 312, obr. 14) a iné. Výskumy priniesli i doklady písacích potrieb (voskové dosky, grifly, kalamáre), ale i prvé nálezy tzv. skladačích okuliarov – obr. 11 (U. Müller 1996, s. 169–171, tam lit.).

V oblasti knižnej produkcie kláštorná interaktivita dosiahla najväčšieho výrazu i distribučného dosahu. Modely interpretácie kláštorného fenoménu sú rôznorodé, a niektoré z nich sme i v tomto príspevku prezentovali, resp. na ne poukázali. Mnohé okolnosti sú nám neznáme, nakoľko neexistuje iba to čo je napísané a povedané, čo je rukolapné. Nepo-

darí sa všetko vysvetliť, a to aj v samotnom pohľade na fyzickú prácu mníchov, ktorá je pojmovovo ohraničená (Duby 1973, s. 384) a v praxi ju mnísi len v malom vykonávali (Sullivan 1989). Nedá sa ani všetko pochopiť, hlavne vnútorný vývoj kláštornej entity a jej začlenenie do okolitého sveta. Na túto tému existuje celá séria monografických prác, značne pozoruhodných, ale ich metodologická reflexia je často implicitná alebo zideologizovaná. Na druhej strane táto spoločenská kategória ľudí v stredovekej sociéte najväčšmi prispela k jej materiálnemu a duchovnému napredovaniu. Preto si ju právom zaslúži, aby bola i naďalej skúmaná z každej stránky, teda v istej interdisciplinárnej spolupráci.

Literatúra

- ADAM, P., 1890: Der Bucheinband – seine Technik, seine Geschichte. Leipzig.
- BACKMUND, N., 1951: Monasticon Praemonstratense. Straubing.
- BAKAY, K., 1975: Második jelentés a Somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75). In: Somogyi múzeumok közleményei II (Kaposvár), s. 191–207.
- BARAŃSKI, M., 1984: Dzunastowiczny majątek kanoników regularnych z Dömös na Węgrzech. In: Kwartalnik HKM 32, s. 337–366.
- BAUMGARTNER, E.–KRUEGER, I., 1988: Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters. München.
- BEHRE, K.-E., 1984: Zur Geschichte der Bierwürzen nach Fruchtfunden und schriftlichen Quellen. In: Van Zeist, W.–W. A. Casparie (Ed.): Plants and Ancient Man. Studies in paleoethnobotany. Rotterdam, s. 115–122.
- BENDER, W., 1992: Zisterzienser und Städte. Studien zu den Beziehungen zwischen den Zisterziensertältern und den großen urbanen Zentren des mittleren Moselraumes (12.–14. Jahrhundert). Trierer hist. Forschungen 20. Trier.
- BENEDICTUS 1980: Benedictus. Eine Kulturgeschichte des Abendlandes. Antwerpen.
- BILFINGER, G., 1969: Mittelalterliche Horen und die Moderne Stunden. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte. 2. vyd. Wiesbaden.
- BLAZOVICH, A., 1954: Soziologie des Mönchtums und der Benediktineregel. Wien.
- BOUCHARD, C., 1980: Cistercián Ideals versus reality. 1134 reconsidered. In: Cîteaux 39, s. 217–231.
- BREPOHL, E., 1987: Theophilus presbyter und die mittelalterliche Goldschmiedekunst. Leipzig.
- BUMKE, J., 1979: Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150–1300. München.
- CDS1 = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. tom. I (ed. R. Marsina). Bratislava 1971.
- CSÓKA, J. L., 1980: Geschichte des benediktischen Mönchtums in Ungarn. S. Ottilien.
- DEDLER, H., 1974: Vom Sinn der Arbeit nach der Regel des hl. Benedikt. In: Benedictus. Der Vater des Abendlandes. München.
- DEINDL, M. X., 1924: Klösterlicher Kommunismus. In: Benediktinische Monatschrift 6, s. 113–116.
- DEMBÍNSKA, M., 1985: Pożywnie postne i pokutne mnichów we wczesnym średniowieczu (V–XI w.). In: Kwartalnik HKM nr. 4, s. 367–381.
- DERWICH, M., 1996: Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich. Zarys problematyki. In: Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Opole–Wrocław, s. 43–53.
- 1998: Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy. Wrocław.
- 2000: Klasztor a miasto w średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba posumowania. In: Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Wrocław–Opole, s. 21–50.
- DIEPGEN, P., 1955: Geschichte der Medizin. Die historische Entwicklung der Heilkunde und des ärztlichen Lebens. II. zv. Berlin.
- DOBOSZ, J.–WYRWA, A. M., 1999: Działalność gospodarza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu. In: Monasticon Cisterciense Poloniae. Poznań, s. 189–211.
- DOHRN van ROSSUM, G., 1992: Die Geschichte der Stunde. Uhre und moderne Zeitordnung. München.
- DOLBERG, L., 1896: Die Cistercienser beim Mahle. Servitien und Pitanzen. In: Studien und Mitteilungen aus den Benedictiner- und dem Cistercienser-Orden XVII (Brünn), s. 609–629.
- DUBY, G., 1973: Hommes et structures du moyen âge. Recueil d'articles (Le savoir historique 1). Paris.
- ELM, K. (Hrsg.), 1992: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster. BHS – Ordensstudien VII. Berlin.
- FORBES, R. J., 1970: A short history of the art of distillation. Leiden.
- FORSTNER, D., 1990: Świat symboliki chrześcijańskiej (prelud). Warszawa.
- FOSTER, N., 1980: Schlemmen hinter Klostermauern. Hamburg.
- FOUCAULT, M., 2000: Dozraf a trestaf. Zrod väzenia. Bratislava
- FÜGEDI, E., 1991: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. In: Századok 125, s. 35–67.

- FUCHS, P., 1986: Die Weltflucht der Mönche. Anmerkungen zur Funktion des monastisch-asketischen Schweigens. In: *Zeitschrift für Soziologie* 15, s. 393–405.
- GEREVICH, L., 1984: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre.
- GILCHRIST, J., 1969: *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*. New York.
- GIMPEL, J., 1981: *Die industrielle Revolution des Mittelalters*. Zürich.
- GRESHAKE, G., 1992: Bruno – Guigo – Antelm. *Epistolae Cartusiane* (Frühe Kartäuserbriefe). Freiburg im Breisgau.
- HANUŠIN, J., 1974: Ku genéze najstarších strojov na Slovensku. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku* VII, s. 85–124.
- HERVAY, F. L., 1984: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. Budapest–Roma.
- 1990.: Die visitationen der Zisterzienserklöster Ungarns im Mittelalter. In: Wollenberg, K. (Ed.): *Die Zisterzienser in Bayern, Franken und den benachbarten Regionen Südostmitteleuropas*. Fürstenfeldbruck, s. 225–230.
- HLAVÁČEK, I., 2000: Die Landklöster und Stadt in Böhmen bzw. in Prag bis zur hussitischen Revolution. In: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*. Wrocław–Opole, s. 61–69.
- HOLL, I., 1982: Középkori desztilláló készülékek cserépből. Közszeg várában. In: *Archaeologiai értesítő* 109, s. 108–123.
- HOLL, I., 2000: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. Budapest.
- HOSTIE, R., 1974: *Vie et mort des ordres religieux. Approches psychosociologiques*. Paris.
- IRADZSKY, J., 1904: *Additamenta ad initia progressus ac praesens status capituli Scepusiensis*. Spišské Podhradie.
- CHARVÁTOVÁ, K., 1990: Inventáre klášterných dvorů. In: *Archaeologia historica* 15, s. 125–134.
- 1993: Postup výstavby cisterckých klášterů v Čechách. In: *Mediaevalia historica Bohemica* 3, s. 199–223.
- 1995: Ve stopách svätého Bernarda z Clairvaux? Nejstarší cisterciácká ekonomika, Francie a Čechy. In: *Mediaevalia historica Bohemica* 4, s. 125–145.
- 1998: Dějiny cisterckého řádu v Čechách. 1142–1420. 1. zv. *Fundace 12. století*. UK Praha.
- IRAS-MELIS, K., 1974: Die Funde aus einer Buchbinderwerkstatt des 15. Jahrhunderts im königlichen Schloß zu Buda. In: *Gutenberg Jahrbuch*, s. 303–310.
- JÄCKEL, K., 1985: Alte Techniken des Buchbinderhandwerks in der modernen Schriftgutrestaurierung. In: *Bibliotheksforum Bayern* 13, s. 272–290.
- JANKOVIČ, V., 1970: Z kultúrnej činnosti kamaldulov v Červenom Kláštore. In: *Zborník SNM – História* 10, s. 121–132.
- JAMRICHOVÁ, A., 1997: *Mýtné stanice na Slovensku do r. 1323*. Diplomová práca na Fakulte humanistických TU, Trnava. 146 s.
- JODELOWSKI, A., 1984: Von den Anfängen der Salzgewinnung bei Wieliczka und Bochnia bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. In: *Der Anschnitt* 36, Heft 5–6, s. 158–173.
- JUCK, L., 1973: Majetky bronskobeňadičského opátstva do roku 1235. In: *Historické štúdie XVIII*, s. 121–154.
- KASTNER, J., 1974: *Historiae foundationum monasteriorum*. Frühformen monastischer Institutionsgeschichte im Mittelalter. München.
- KAZIMÍR, Š., 1986: *Pestovanie viniča a produkcia vína na Slovensku v minulosti*. Bratislava.
- KERNITKE, W., 1987: *Taverne und Markt*. Europäische Hochschulschriften. Frankfurt a/M.–Bern–New York–Paris.
- KEUTGEN, F., 1903: *Aemter und Zünfte. Zur Entstehung des Zunftwesens*. Jena.
- KNAUZ, F., 1882: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. III. Strigoniū.
- KNOWLES, D., 1969: *Geschichte des christlichen Mönchtums*. München.
- KOBIELUS, S., 1998: *Teofil Prezbiter: Diversarum Artium Schemula*. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych. Kraków.
- KOL. AUTOROV: Vor dem großen Brand 1992: Vor dem großen Brand. Archäologie zu Füßen des Heidelberger Schlosses. Baden–Württemberg.
- KOREN, H., 1954: *Die Spende*. Graz–Wien–Köln.
- KOSZTA, L., 1993: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostorai alapítása idején 1142–1270. In: *Magyar Egyháztörténeti vázlatok* 1–2, s. 115–128.
- KOVALOVSKÝ, J., 1990: Mittelalterliche Denkmäler aus der Insel Helemba. In: *Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des kraftwerksystems Gabčíkovo–Nagymaros*. Nitra, s. 89–96.
- KUBINYI, A., 1988: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz* (red. W. Rausch). Linz/Donau, s. 213–232.
- KUČERA, M., 1964: Vývoj soľného monopolu na Slovensku v staršom stredoveku. In: *Sborník FF UK – Historica* 15, s. 71–93.
- KUCHOWICZ, Z., 1971: Uwagi o konsumpcji produktów destylacji alkoholowej w Polsce w XVI w. In: *Kwartalnik HKM* 19, s. 667–678.

- KÜHNEL, H., 1990: Beiträge der Orden zur materiellen Kultur des Mittelalters und weltliche Einflüsse auf die klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. In: Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Wien, s. 9–29.
- KUNZE, Z., 1975: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. I. München.
- KURPIK, W., 1982: Uwagi o niektórych elementach oprawy i ich roli ochrony ksiązki. In: Ochrona zabytków 35, s. 208–214.
- KYRISS, E., 1936: Die Einbände der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen. Erlangen.
- LECLERCQ, J., 1945: Les paradoxes de l'économie monastique. In: *Économie et Humanisme* 4, nr. 17, s. 15–35.
- 1971: Le cloître est-il une prison? In: *Revue d'ascétique et de mystique* 47, s. 407–420.
- 1997: Milošć nauki a pragmenie Boga (preklad z franc.). Kraków–Tyniec.
- LETELLIER, J., 1994: The Monastery and the City. In: *Word and Spirit* 16, s. 27–53.
- LITTLE, L. K., 1978: Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe. London.
- MACEK, J., 1998: Jagelonský věk v českých zemích (1471–1526). 3. zv. Praha.
- MÁLYUSZ, E., 1971: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest.
- MAROSI, E., 1993: Mitteleuropäische Herrscherhäuser des 13. Jahrhunderts und die Kunst. In: *Künsterischer Austausch Artistick Exchange. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte Berlin, 15–20 Juli 1992, vol. II, Berlin*, s. 15–30.
- MARSINA, R., 1963: K problematice najstarších zoborských listín. In: *Sborník FF UK – Historica XIV*, s. 135–170.
- 1973: Štúdie k slovenskému diplomatáru I. In: *Historické štúdie* 18, s. 5–113.
- MAZAL, O., 1975: Buchkunst der Gotik. Buchkunst im Wandel der Zeiten I. Wien.
- MEZEY, L., 1979: Deakság és Európa. Budapest.
- MEYVAERT, P., 1973: The Medieval claustrum. In: *Gesta* 12, s. 53–59.
- MIGNE, PL = J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus. Series Latina. Tom. 153. Parisii 1854.*
- MILIS, L. J. R., 1996: Anielscy mnisi i ziemscy ludzie (preklad z angl.). Kraków.
- MINTZ, S. W., 1987: Die süße Macht. Kulturgeschichte des Zuckers. Frankfurt/M.
- MOORHOUSE, S., 1972: Medieval Distilling-Apparatus of Glass and Pottery. In: *Medieval Archaeology* 15, s. 79–121.
- MOULIN, L., 1997: Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X–XV wiek). Preklad z franc. 2. vyd. Warszawa.
- MÜLLER, U., 1996: Holzfunde aus Freiburg/Augustinereremitenkloster und Konstanz. Stuttgart.
- MUMFORD, L., 1974: Mythos der Maschine. Kultur, Technik und Macht (preklad z franc.). Wien.
- OPRAVIL, E., 1990: Sortiment rostlin v potravě a koření ve středověku českých zemích. *Zprávy Vlast. muzea Olomouc* 264, s.1–32.
- OSTEN, S. von, 1992: Das Alchemistenlaboratorium Oberstockstall. Diz. Wien (tlačou vydaná v r. 1998).
- OSZVALD, F., 1957: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. In: *Művészettörténeti értesítő* 2–3. sz., s. 231–254.
- PENCO, G., 1966: Monasterium – Career. In: *Studia Monastica* 8, s. 133–143.
- POLLA, B., 1986: Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Košice.
- PRINZ, F., 1965: Frühes Mönchtum in Frankenreich. München–Wien.
- RADEMACHER, F., 1933: Die deutschen Gläser des Mittelalters. Berlin.
- ROMHÁNYI, B., 1995: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: *Annual of Medieval Studies at the CEU 1993–1994*. Budapest, s. 180–204.
- ROTH, H. J., 1980: Beziehungen zwischen Kartäusern und Zisterziensern. In: *Kartäuser in Österreich. Bd.1 (Analecta Cartusiana 83)*, Salzburg, s. 5–20.
- RÜTHER, A., 1991: heslo „Konversen“. In: *Lexikon des Mittelalters V/7, stl.1423–1424.*
- RYŠÁNEK, J., 1993: Praveké destilačné nádoby. In: *Archeologické rozhledy* 45, s. 127–133.
- SCHICH, W., 1987: Zum Problem des Einstiegs der Zisterzienser in den Handel im 12. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des Ordensstatutes „De nundinis“. In: *Historia i kultura w dawnej Polsce a ich europejske związki. Poznań*, s. 33–59.
- SCHREIBER, G., 1980: Deutsche Weingeschichte. Der Wien in Volksleben, Kult und Wirtschaft. Köln.
- SCHREIBER, H., 1933: Die Kartäuser als Bücherfreunde. In: *Sankt Wiborada. Bibliophiles Jahrbuch für katholisches Geistesleben. 1 Jh. Westheim bei Augsburg*, s. 16–21.
- SCHNEIDER, R., 1975: Güter- und Geldepositen in Zisterzienserklöstern. In: *Zisterzienser-Studien 1 (Berlin)*, s. 97–129.
- 1979a: Zur Rolle des Handels in der Wirtschaft der Zisterzienserklöster in nordöstlichen Mitteleuropa während der zweiten Hälfte des 12. und der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In: *Zisterzienser-Studien 4 (Berlin)*, s. 133–168.
- 1979b: Stadthöfe der Zisterzienser: Zu ihrer Funktion und Bedeutung. In: *Zisterzienser-Studien 4*, s.11–28.
- 1980: Lebensverhältnisse bei den Zisterziensern im Spätmittelalter. In: *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Wien*, s. 43–71.

- SCHREINER, K.L., 1989: Mönchtum in der Adelsgesellschaft des hohen und späten Mittelalters. In: *Historische Zeitschrift* 248, s. 557–620.
- SEDLÁK, V., 1980: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. tom. 1. Bratislava.
- SEGUY, J., 1971: Une sociologie des Sociétés imaginées: monachisme et utopie. In: *Annales S.E.C.* 26, s. 328–354.
- SERROU, R., 1998: Kartäuser. Vom Leben in der Wüste. Würzburg.
- SLIVKA, M., 1988: Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorsku v Slovenskom raji. In: *Archaeologia historica* 13, s. 423–439.
- 1990a: Vita contemplativa ako protiklad k vita activa. (Kartuzie hornonemeckej provincie.) In: *Arch. historica* 15, s. 151–173.
- 1990b: Archeologické doklady ku knižnej kultúre na Slovensku. In: *Literárnomúzejný letopis* 24, s. 95–112.
- 1991: Cisterciiti na Slovensku. In: *Archaeologia historica* 16, s. 101–117.
- 1996: Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát (pofsko-slovensko-ukrajinské). In: *Arch. historica* 21, s. 193–217.
- 1997: Stredoveké skriptória. In: *Kniha '95-'96*, Martin s. 26–44.
- 1998: Locus amoenus v procese zakladania a výstavby stredovekých kláštorov. In: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* 1, s. 59–71.
- SOPKO, J., 1994: Skriptoria a skriptória na Slovensku. In: *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*. Trnava, s. 85–96.
- SÖRRENSSEN, W., 1962: Garten und Pflanzen im Klosterplan. In: *Duft, J. (Ed.): Studien zum Sankt Galler Klosterplan*, St. Gallen, s. 193–277.
- SPRANDL, R., 1968: Die Eisengewerbe im Mittelalter. Stuttgart.
- STRUVE, T., 1983: Pedes rei publicae. Die dienenden Stände im Verständnis des Mittelalter. In: *Historisches Zeitschrift* 236, s. 1–48.
- SULLIVAN, L. M., 1989: Workers, Policy-makers and Labor Ideals in Cistercian Legislation. In: *Citeaux* 40, s. 175–199.
- SV. BENEDIKT z Nursie, 1998: *Regula* (preklad M. Žila–V. Kasan). Banská Bystrica–Badín.
- SZÁNTÓ, K., 1987: A katolikus egyház története. III. zv. Budapest.
- ŠPAČEK, J.–BOHÁČOVÁ, I., 2000: Výsledky záchranného archeologického výskumu v areálu okolí baziliky sv. Václava ve Staré Boleslavi. In: *Archaeologia historica* 25, s. 307–322.
- ŠUBRT, J., 1999: Čas a disciplína: Klášter jako model. In: *Sociologický časopis* 35, s. 89–99.
- THEOBALD, W., 1933: *Technik des Kunsthandwerks im zehnten Jahrhundert des Theophilus Presbyter diversarum artium schedula*. Berlin.
- TOEPLITZ, M., 1983: *Die Konversen der Zisterzienser*. Berlin.
- UNGER, J., 1999: *Život na lelekovickém hradě ve 14. století*. Brno.
- VANĚČEK, V., 1933: *Základy právního postavení klášterů a klášterních velkostatků ve starém českém státě*. Praha.
- VOLK, O., 1984: *Salzproduktion und Salzhandel mittelalterlicher Zisterzienserklöster*. Sigmaringen.
- WAGNER, C., 1774: *Analecta Seepusii sacri et profani. Pars II*. Viennae.
- WATZL, H., 1971: Über Beziehungen der Abtei Heiligenkreuz zu Altungarn. In: *Sancta Crux. Zeitschrift der Stiftes Heiligenkreuz*, 33, s. 9–17.
- WITKOWSKI, R.–LESNER, W., 1997: *Najstarsze Pismo kartuzów*. Kraków.
- WOLLASCH, J., 1973: Mönchtum des Mittelalters zwischen Kirche und Welt. München
- 1988: Konventsstärke und Armensorge in mittelalterlichen Klöstern. Zeugnisse und Fragen. In: *Sacculum* 39, s. 184–199.
- ZÁVODSZKY, L., 1904: *A sz. István, sz. László és Kálmán korabeli törvények forrásai*. Budapest.
- ZIMMERMANN, G., 1973: Ordensleben und Lebensstandard (Die Cura Corporis in den Ordensvorschriften des abendländischen Hochmittelalters). Münster Westfalen.

Zusammenfassung

Interaktionscharakter des Klosters in wirtschaftlichen System des Mittelalters

Die Fragen der wirtschaftlichen Politik der mittelalterlichen Kongregationen und Klöster sind in der letzten Zeit von verschiedenen Aspekten erforscht. Es geht vor allem um neue Erklärungen der ökonomischen Modelle in der damaligen Spiritualität als um ein Ideal zur realen wirtschaftlichen Äusserung in den prozessualen und strukturellen Wandlungen des Mittelalters. Es wird dabei betont, dass die Mönche als eine geistliche und Elitengesellschaft im Einklang mit ihrer Berufung und Ordensregeln niemals in den Kategorien der Gewinns beabsichtigt haben. Aus der Sicht des wirtschaftlichen Bildes unterscheidet der Verfasser die Handwerker auf den Klosterherrschaften von denen, die einen Bestandteil der Komunität gebildet haben. Der Verfasser betont, dass man schon bei der Klostergründung auf die Schenkungen mit Feldern und Dienstleuten bedacht hat. Zu den einträglichsten Einkommen jedes Klosters gehörten die Erträge der Mautgebühren.

Der Verfasser beschäftigt sich in diesem Beitrag mit zwei Klöstern auf dem Zipsgebiet und zwar mit den Kartäusern in Skala (gegründet 1299) und mit den Zisterziensern in (Spišský) Štiavnik (gegründet 1223). Grund dieser Aufmerksamkeit war vor allem die archäologische Erforschung im Areal dieser Klöster. Ausser den schriftlichen Quellen bemüht sich der Verfasser aufgrund der archäologischen Funde den wirtschaftlichen Betrieb der Klosterkommunität in der Konfrontation mit den vorgeschriebenen Ordensregeln zu rekonstruieren. Im Laufe der existenz des Zisterzienserklosters (ging im Jahr 1543 ein) kann man stufenartige Erwerbung des Besitztums, besonders durch die Wirtschaftsform der Grangienhöfe beobachten. Die Klosterkommunität hat von den wohlthätigen Geschenken der städtischen Patriziat (z. B. in Levoča, Kežmarok, aber auch die entfernten Städte Banská Bystrica und Košice) gelebt. Die Geschenke haben der Klosterkommunität alles Nötige wie z. B. die Bekleidung, aber auch andere Bedürfnisse (z. B. archäologische Belege der Importware) zubeschaffen ermöglicht. Für die Kartäuser ist die ausserordentliche „Liebe zu den Büchern“ bekannt. Der Beitrag bringt wichtige Belege von Buchbinderhandwerk (handwerkliche Werkzeuge, reiche Kollektion der Buchbeschläge u. a.). Auf diesem Gebiet war die Klosteraktivität besonder gross. Zum Schluss betont der Verfasser, dass die Arbeit der Mönche (besonders physische Arbeit) im Begriff beschrängt ist und die Mönche sie nur wenig gemacht haben. Es ist aber sehr schwer das interne Leben der Klosterkommunität zu begreifen. Dasselbe gilt auch von der Eingliederung des Klosters in die umliegende Welt. Die Erforschung der Klosterkommunitäten verlangt eine interdisziplinäre Zusammenarbeit.

Abbildungen:

1. Letanovce-Klásterisko. Oben: Unten: Herrichtung des paradisischen Hofes. Ansicht auf die freigelegten Objekte des oberen Klosters.
2. Kartäuserkloster in der Slowakei. 1 – Letanovce-Klásterisko (Refugiumsstein – Lapis refugii), 2 – Červený Kláštor (Rotes Kloster).
3. Das Konventsiegel der Kartäuser von Lapis refugii mit der Patronsabbildung St. Johann-Täufer (15. Jh.).
4. Letanovce-Klásterisko. Handwerkliche Werkzeuge und Metallfassung der hölzernen Wasserleitung.
5. Letanovce-Klásterisko. Werkzeuge in der Buchbinderei.
6. Letanovce-Klásterisko. Tönerne Gussform.
7. Letanovce-Klásterisko. Buchbeschläge und Fibeln vom Kartäuserkloster.
8. Letanovce-Klásterisko. Buchbeschläge und Fibeln.
9. Letanovce-Klásterisko. Buchbeschläge, Fibeln und Halbfabrikate.
10. Buch- und Schreibtafeln (Wachstafeln): 1, 2, 9 – Konstanz (Schweiz), 3–8, 10–18 – Freiburg (BRD) – nach Müller 1996.
11. Sogn. Nietbrille (Klappbrille). 1 – London, 2–5 – Freiburg i/Br., Augustinerkloster, 6 – Altargemälde vom Jahr 1404 in Wildung (nach H. Steuer 1985).
12. Letanovce-Klásterisko. Tonbecher vom Ende des 15. Jhs.